

1. Hoogeveen, F., Perlot, W. (2007). The EU's Policies of Security of Energy Supply Towards the Middle East and Caspian Region: Major Power Politics?. *Perspectives on Global Development and Technology*, 6 (1), 485-507
2. Bohme, D. (2011). *EU-Russia Energy Relations: What Chance for Solutions? : a Focus on the Natural Gas Sector*. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam
3. Pedraza, J. (2014). *Electrical Energy Generation in Europe: The Current and Future Role of Conventional Energy Sources in the Regional Generation of Electricity*. New York: Springer
4. Bahgat, G. (2003). *American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea*. Florida: University Press
5. Frappi, C., Garibov, A. (2014). *The Caspian Sea Chessboard: Geopolitical, Geostrategic And Geo-Economic Analysis*. Milan: EGEA
6. Andrews-Speed, P., Dannreuther, R. (2011). *China, Oil and Global Politics*. London: Routledge
7. Starr, F. (2015). *Xinjiang: China's Muslim Borderland*. London: Routledge

Рецензент: Хмарський В. М. д.істор.н., професор,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова

14.05.2018

УДК 94 (477) "179/1917"

Цубенко Валерія

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1857–1867)

У статті на основі нормативних актів і архівних документів проаналізовано історико-правові аспекти формування Південних поселень в Україні (1857–1867). Доведено, що процес формування

Південних поселень тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. Південні поселення на території України були необхідним компонентом політики уряду Олександра II. До розробки планів реформування військової організації ним були залучені найбільш досвідчені і підготовлені офіцери і генерали: В. А. Долгоруков, К. К. Ламберт, В. Ф. фон-дер-Лауниц, О. І. Верігін, П. О. Булгаков, а також низка інших представників державної та військової влади. Розглянуто окремі аспекти статусу керівників, службовців та поселенців, починаючи з наданих їм прав. Виходячи з цього, цей досвід міг би знайти гідне застосування і в даний час.

Ключові слова: Південні поселення, поселенці, округ, начальник, суд, штаб, чиновник.

Цубенко Валерія

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЮЖНЫХ ПОСЕЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1857–1867)

В статье на основе нормативных актов и архивных документов проанализированы историко-правовые аспекты формирования Южных поселений на Украине (1857–1867). Доказано, что процесс формирования Южных поселений продолжался с 1857 по 1867 и имел три этапа: первый – с 4 июня 1857 в 1 января 1858, второй – с 1 января 1858 до 1 января 1859, третий – с 1 января 1859 до 1867 г. Южные поселения на территории Украины были необходимым компонентом политики правительства Александра II. К разработке планов реформирования военной организации им были привлечены наиболее опытные и подготовленные офицеры и генералы В. А. Долгоруков, К. К. Ламберт, В. Ф. фон-дер-Лауниц, А. И. Веригин, П. А. Булгаков, а также ряд других представителей государственной и военной власти. Рассмотрены отдельные аспекты статуса руководителей, служащих и поселенцев, начиная с предоставленных им прав. Исходя из этого, этот опыт мог бы найти достойное применение и в настоящее время.

Ключевые слова: Южные поселения, поселенцы, округ, начальник, суд, штаб, чиновник.

Tsubenko Valeriia

THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF SOUTHERN SETTLEMENTS IN THE TERRITORY OF UKRAINE (1857–1867)

The article analyzes historical and legal aspects of the formation of Southern settlements in Ukraine on the basis of historical-normative acts and archival documents (1857–1867). It was proved that the process of formation of Southern settlements lasted from 1857 to 1867 and had three stages: the first – from June 4, 1857 to January 1, 1858; the second - from January 1, 1858 to January 1, 1859; the third – from January 1, 1859 to 1867.

Southern settlements on the territory of Ukraine were an essential component of the policy of the government of Emperor Alexander II. The most experienced and trained officers and generals have been V.A. Dolgorukov, K.K. Lambert, V.F. von der Launitz, A.I. Verigin, P.A. Bulgakov, as well as a number of other representatives of the state and military power.

The separate aspects of the status are considered for managers, employees and settlers, starting with the rights granted to them.

On that basis, this experience could find a honourable application and at the present time also.

Key words: Southern settlements, settlers, district, head, court, headquarters, official.

Постановка проблеми. Забезпечення надійної військової безпеки суспільства, держави і особистості завжди відносилось до числа пріоритетних завдань Української держави, які реалізуються, перш за все, за допомогою створення і підтримання на належному рівні боєздатності її Збройних сил. У той же час, як показує історичний досвід, ефективність вирішення цього завдання багато в чому залежала від правильного визначення політичним керівництвом держави основних параметрів військової організації. В силу цього, питання про необхідність реформування Збройних

сил постійно знаходило в центрі уваги політичного керівництва країни. На сучасному етапі розвитку України виникає потреба детального дослідження вітчизняної історичної спадщини. Актуальність дослідження проблеми існування Південних поселень обумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду цього інституту, його формування, правового забезпечення і практичної діяльності з 1857 до 1867 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні немає жодної статті, присвяченої даному аспекту історії Південних поселень. При дослідженні окресленої теми основним інформаційним джерелом є матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Одеської області. Важливими законодавчими документами для розгляду теми є укази і грамоти, надруковані у Повному зібранні законів Російської імперії.

Невирішення раніше частин загальної проблеми. При всьому різноманітті наукових пошуків до цього часу залишається нез'ясованим історико-правовий аспект досліджуваної проблеми. Саме тому завданням сьогодення є всебічний аналіз і вивчення історичних процесів, явищ і подій, що мало відомі. Висвітлення процесу державного будівництва України у другій половині XIX ст. є важливим для якісного порівняльного аналізу сьогодення та нагромадження матеріалу для подальших досліджень.

Цілі і завдання наукової статті полягають у тому, щоб на основі вивчення нормативних актів, архівних матеріалів і документів, висновків історичної науки комплексно розглянути і проаналізувати етапи формування Південних поселень в Україні в розглянутий історичний період, їх історико-правові аспекти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У другій половині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, характерними проявами якої були посилення експлуатації населення, панування екстенсивних методів господарювання, гальмування розвитку капіталістичних процесів, наростання соціального напруження в суспільстві, посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Це змусило царський уряд запровадити реформаційний курс реформ. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень кавалерії в Україні: Новоросійського, Українського, Києво-Подільського (1817–1857) і створення Південних поселень (1857–1867).

У листопаді 1856 р. було створено Комітет з перетворення військових поселень кавалерії. Очолив Комітет князь В. А. Долгоруков. До складу Комітету входили: граф К. К. Ламберт, інспектор резервної кавалерії генерал-лейтенант В. Ф. фон-дер-Лауніц, директор Департаменту військових поселень генерал-лейтенант О. І. Верігін і генерал-провіантмейстер, дійсний статський радник П. О. Булгаков. 3 квітня 1857 р. у роботі Комітету брав участь міністр державного майна М. М. Муравйов. Влітку 1857 р. Комітет створив «Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії», в основі якого були головні принципи доповіді К. К. Ламберта [19, с. 110–111]. 4 червня 1857 р. урядом воно було затверджене і розіслане в округи військових поселень [3, с.161]. За Положенням проходив поступовий перехід на нове влаштування [15, арк. 1021–1058]. Процес реформування тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р.[15, арк. 54–1071; 10; 11].

Формування Південних поселень розпочалося на першому етапі реорганізації згідно з Положенням військові поселенці прирівнювалися до удільних селян, скасовувалася військова муштра [9, с. 479–481]. Управління військовими поселеннями було доручене «Тимчасовому розпорядчому комітету з улаштування Південних поселень» [8, с. 515; 16, с. 687; 17, с. 263; 18, с. 505–506]. Очолив Комітет головний начальник поселень. Згідно зі ст. 67 Положення поселенці звільнялися від державних, громадських обов'язкових робіт, а також грошових зборів, які платили державні селяни [12, арк. 12–13]. Поселенці мали відробляти поземельний податок з кожної десятини землі сільських громад [15, арк. 6]. Проте лише з 1 січня 1859 р. поселенці почали відробляти поземельний податок. Порядок розкладання і виконання поселенцями земських, натуральних і рекрутських повинностей визначався згідно з правилами, прийнятими для селян колишніх орних поселенців, які перебували в управлінні удільного відомства. Мирські збори відбувалися за рішенням сільських громад на правилах, прийнятих для сільських управ удільного відомства. Отже, до 1 січня 1858 р. видавалися основні розпорядження щодо переведення на нове влаштування, причому організація поселень, їхнє управління і обов'язки поселенців залишалися без змін.

Правовою основою формування Південних поселень стали нормативні акти «Правила про порядок скасування Департаменту військових поселень» [11, с. 1007–1008] і «Положення про Управління іррегулярних військ» [10, с. 1002–1005], що вийшли 16 січня 1857 р. Документи з управління іррегулярними військами направлялися в «Управління іррегулярних військ», до складу якого входили: начальник управління, секретар, частина обер-аудитора, скарбниця, архів і друкарня [10, с. 1002–1005].

Згідно з розпорядженням військового міністерства, військові поселенці переводилися на новий устрій з полегшенням повинностей з 1858 р. Військові поселення кавалерії протягом першого періоду реорганізації зберігали свої назви. Громадські роботи поселенці виконували згідно зі встановленим порядком, за винятком квартируючих нижчих чинів, які звільнялися від обов'язку допомагати поселенцям у жнивах і збиранні сіна. Головний начальник поселень видав наказ про проведення виборів сільськими громадами до сільських управлінь. Окружні і волосні начальники відповідали за проведення виборів на підставі правил удільного відомства. Втручання або вплив з боку місцевого керівництва на обрання посадових осіб заборонялося [9, с. 489].

Начальники округів приймали рішення про наділення сільських громад податною землею, нарізання запасних земель з надлишкових і вільних і визначали кількість землі при кожному селищі, що входили до складу податкових статей. Громадські землі протягом 1857 р. оброблялися і переорювалися громадським нарядом. Ці землі відводилися в податкове утримання разом з іншими вільними землями за умови віддачі в оренду після збору в 1858 р. озимого хліба. Врожай 1858 р. роздали найбільш бідним поселенцям кожної сільської громади, зроблено це було за рішенням місцевого керівництва, схваленим головним начальником округних поселень. Сільські громади під керівництвом місцевого начальства розподіляли земельні ділянки, враховуючи посів озимого хліба на 1858 р. кожним господарем. Малоземельних поселенців забезпечили насінням із громадських і запасних мирських магазинів за умови повернення їх з першого врожаю. Головний начальник склав розрахунок про кількість зерна, сіна і соломи для постачання діючим військам у 1858 р., враховуючи кількість провіанту і фуражу в кожному окрузі, і до 1

листопада 1857 р. надавав інформацію у вищий розпорядницький комітет. Розпорядницький комітет вивчав, розглядав і обговорював із провіантським департаментом терміни постачання провіантом протягом 1858 р. кожної військової частини, яка квартирувала у поселеннях.

Продаж державних будинків проходив на цільових аукціонах у кожному окрузі у межах однієї губернії [4, с. 1043–1045]. Учасники аукціону отримували квитки, що містили такі відомості: номер, під яким покупець брав участь в аукціоні; назву об'єкта, що підлягав реалізації; умови проведення аукціону [200, с. 490]. Начальники округів за вказівкою головного начальника опікувалися складанням планів і описів усіх будівель на продаж і в оренду, а також встановленням межових знаків землекористування з метою безспірного визначення і розпізнання в натурі розташування меж земельних ділянок (межових знаків), визначених на планово-картографічних матеріалах. Головний начальник поселень повідомляв про кількість лісових, будівельних та інших матеріалів, а також господарські приналежності й устаткування, що з переформуванням військового поселення виявилися непотрібними, і з дозволу комітету продавав їх з публічного торгу. Грошові кошти надходили до каси будівельного або господарського капіталу згідно з рішенням комітету. Військовий міністр подавав пропозиції щодо розформування військово-робочих батальйонів, військово-робочих рот і 22 рот служилих інвалідів. До 15 листопада 1857 р. головний начальник поселень надавав інформацію про особовий склад чинів, кошторис для визначення поземельного податку на 3 роки і кошторис витрат на 1858 р. з господарського капіталу.

Для реєстрації військових поселенців було створено спеціальні комісії у складі: 2 штаб-офіцери, 1 лікар, головою призначили начальника 2-ї легкої кавалерійської дивізії [13, арк. 2]. У військових комісіях із особових справ військових поселенців складали картотеки з таким поділом: справи поселенців, які підлягали призову на строкову військову службу; справи поселенців, які мають право на відстрочку від служби. У 1857 р. за даними голови тимчасового розпорядчого комітету з формування Південних поселень на обліку перебували: 1003 унтер-офіцери, 149 кондукторів, 9407 рядових, всього – 10559 нижчих чинів терміново-робочих батальйонів, у тому числі у терміново-робочих

ротах служилих інвалідів – 400 унтер-офіцерів і 3933 рядових, всього – 4333 чоловіки. У складі рядових військово-робочих 1-го і 2-го батальйонів і терміново-робочих рот було 1203 військовослужбовці, з них знали ремесла: 839 чоловіків, придатних до військової служби, і 364 – непридатних [13, арк. 13].

У 1857 р. було закрито шпиталі в округах військових поселень кавалерії, за винятком чугуївського, уманського і новомиргородського, а у полках і кінно-артилерійських батареях були відкриті полкові лазарети [5, с. 953].

На другому етапі переформування військові поселення кавалерії в Україні з 1 січня 1858 р. отримали назву Південних поселень, у них зберігалися умови постачання військ продовольством із залишків провіантських і фуражних запасів 1858 р. Військовим і цивільним чиновникам, звільненим у зв'язку зі скороченням штатів або з організаційними заходами в разі неможливості використання на службі, виплачувалася грошова допомога у розмірі 100 відсотків місячного грошового забезпечення протягом календарного року. Наряд на громадські роботи обмежувався обмолотом громадського зерна, перевезенням у полки провіантського і фуражного продовольства. Він регламентувався особливим розкладом, який складали окружні начальники щомісяця і затверджували начальники поселень, щоб не обтяжувати поселенців на період польових робіт. Поселені війська і чиновники місцевих управлінь перебували на квартирах згідно із розкладом і з дозволу головного начальника отримували продовольство з запасів поселень. Провіант і фураж надходив у розпорядження військових і волосних начальників, які одержували відповідні квитанції. У полки його постачали у визначеній кількості. Головний начальник відправляв квитанції обліку наявності, руху і якісного стану продовольства у вищий розпорядницький комітет, який розраховувався із провіантським департаментом. З цих коштів сплачували у державну скарбницю поземельний податок за перше і друге півріччя 1858 р., а надлишок коштів витрачався на різні потреби за рішенням комітету. Таким чином, сільські громади Південних поселень звільнялися від сплати поземельного податку протягом 1858 р. З 1 січня 1858 р. прибутки від поселень, відкупна сума за продаж в округах звільнених будинків надходили до місцевих скарбниць. Полки і артилерійські батареї одержували грошове забезпечення і

постачання продуктів із запасів поселень. Наприкінці 1858 р. головний начальник Південних поселень представив звіт на засідання вищого розпорядницького комітету про кількість зайвих продуктів на 1859 р. і пропозиції щодо їх реалізації [1, арк. 14].

Посади командирів округів замінили на посади начальників округів. Управління округом здійснював штаб-офіцер і вирішував питання про компетенції управляючих удільними конторами. Начальник округу спостерігав за господарською частиною, опікувався благоустроєм округів, боровся із правопорушеннями, звітував про фінансові справи поселення тощо. Начальник округу мав помічника, який обирався з волосних начальників округу. Управління кожного округу мало власну канцелярію, що складалася із писаря і його помічника, аудитора, лікаря, ветеринарного лікаря, землеміра. В кожному окрузі перебував благочинний церковник, якому підлягало все духівництво в ньому [376, арк. 7]. Отже, протягом другого періоду відбулися зміни в організації та управлінні округів поселення.

4 травня 1859 р. було затверджено «Положення про нове влаштування лісової частини Південних поселень». Згідно з Положенням на території округів Києво-Подільського поселення створювалося особливе управління лісового господарства. У складі управління були обер-форстмейстер і чотири форстмейстери. Вони опікувалися питаннями охорони лісу від самовільної порубки та інших лісопорушень, створення нових лісових насаджень. У 1859 р. імператор Олександр II відвідав Південні поселення.

На третьому етапі формування з 1859 р. до 1 січня 1867 р. Південні поселення виключалися з відомства військового міністерства. Відбулися зміни в адміністративному устрої [7, с. 56–57]. З 1859 р. південні поселенці вступали до Міністерства державного майна в управління загальних губернських, повітових управлінь, а також місцевих установ [12]. Поселенці звільнялися від громадських обов'язкових робіт, але обтяжувалися поземельним податком та іншими повинностями [12, арк. 12–13].

Південне поселення, згідно з географічним чинником, складалося з трьох частин (7 округів) і іменувалося: 1) Харківським, що утворилося з 8 округів Українського військового поселення; 2) Херсонським, до складу якого увійшли дванадцять округів і одна окрема волость Новоросійського військового поселення; 3) Києво-

Подільським, що складалося з п'яти округів і однієї окремої волості військового поселення Київської та Подільської губерній. Кожне з цих поселень територіально поділялося на округи: Харківське і Києво-Подільське – на два, а Херсонське – на три. Кожному округу надавався свій номер. Так, до складу 1-го округу Харківського поселення увійшли: 1–4-й округи Українського військового поселення, а 2-го округу – 5–8-й округи Українського військового поселення; 1–4-й округи Новоросійського військового поселення становили 1-й округ, 5–8-й округи – 2-й округ, 9–12-й округи з окремою волостю – 3-й округ Херсонського поселення; 1–2-й округи й окрема волость колишнього військового поселення у Київській губернії утворили 1-й округ, а 3–5-й округи колишнього військового поселення у Подільській губернії – 2-й округ Києво-Подільського поселення.

Штаби начальників чотирьох округів стали зразком для організації окружних управлінь у новому складі. Кожний округ поділявся на волості зі збереженням колишнього складу. У Південних поселеннях нараховувалося 77 волостей, з них: у 1-му і 2-му округах Харківського поселення – по дванадцять; у 1-му і 2-му округах Херсонського поселення – по дванадцять; у 3-му окрузі Херсонського поселення – тринадцять; у Києво-Подільському поселенні у 1-му окрузі – сім, а у 2-му окрузі – дев'ять. Кожна волость поділялася на сільські громади відповідно до кількості селищ, приписаних до неї. Місцеве керування Південними поселеннями розподілялося на: головне, губернське, окружне і волосне.

Управління головного начальника Південних поселень знаходилося у м. Єлисаветграді. Губернські начальники поселень розміщувалися: Харківський – у м. Чугуєві, Херсонський – у м. Єлисаветграді, а Києво-Подільський – у м. Умані. Начальники округів із управлінням перебували: 1-го округу Харківського поселення – у Новому Катеринославі; 2-го округу Харківського поселення – у Новому Борисоглебську; 1-го округу Херсонського поселення – у Новій Празі; 2-го округу Херсонського поселення – у Новому Миргороді; 3-го округу Херсонського поселення – у Новій Одесі; 1-го округу Києво-Подільського поселення – у м. Маньковка і 2-го округу Києво-Подільського поселення – у м. Грановім. Волосні начальники і сільські управи розміщувалися переважно на колишніх місцях.

Для документування та організації роботи з документами управління поселеннями при головному начальнику була створена канцелярія. Штат канцелярії складався з головного архітектора з помічником, землеміра, головного лікаря. Командування кожним поселенням здійснював начальник поселення, призначений згідно з клопотанням головного начальника. Головний начальник формував штатний розклад поселень, призначав начальників поселень, чиновників з особливих доручень і секретарів. Начальник поселень відповідно призначав штаб-офіцерів на посаду начальника округу. У складі поселень було 7 округів. Округом управляв начальник та його канцелярія у складі писаря, землеміра, двох топографів, двох кондукторів. До штату окружного правління входив лікар і ветеринарний лікар.

Начальники округів призначали штаб- або обер-офіцера на посаду волосних начальників. Волосні управи відповідно до чисельності поселенців поділялися на три розряди. Волостями 1-го розряду вважалися ті, які мали від 3 тис. 500 до 5 тис. і більше осіб, 2-го розряду – від 2 тис. 500 до 3 тис. 500 осіб, 3-го розряду – від 1 тис. 500 до 2 тис. 500 осіб.

Волосна управа перебувала під керівництвом волосного начальника і складалася з голови, 2 засідателів, 2 сумлінних для вирішення непорозумінь і писаря [9, с. 473]. Посадові особи волосних управ отримували жалування за рахунок громадського збору, відповідно до розрядів волостей, за особливим розкладом. У веденні волосної управи перебували: сільські старости і десяцькі. Сільський староста обирався у кожному населеному пункті, а десяцький – при десятих дворах. До складу сільського управління входили також збирачі податків і наглядачі сільських запасних магазинів.

Розглянемо окремі аспекти статусу керівників, службовців та поселенців, починаючи з наданих їм прав. Головний начальник Південних поселень:

- 1) забезпечував добробут поселенців;
- 2) здійснював контроль за виконанням чинного законодавства з питань реорганізації поселення, у випадках, визначених законодавством, видавав нормативні акти з адміністративних питань та роботи керівного складу;
- 3) організовував заступництво і заохочення землеробства та промислів у поселеннях;

4) забезпечував належний порядок і ремонтування усіх державних будинків на території округів;

5) здійснював контроль за збереженням у поселеннях лісів і правильне ведення лісового господарства;

6) узгоджував програми з охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення;

7) звітував перед вищим керівництвом про використання бюджетних асигнувань на ремонтні і будівельні роботи, про загальні витрати;

8) складав кошториси на кожні три роки для визначення поземельного податку і щорічний кошторис про витрати з відсотків господарського капіталу;

9) розробляв пропозиції щодо вдосконалення законодавства та у встановленому порядку вносив їх на розгляд до урядових чиновників [9, с. 474].

Компетенція і права головного начальника Південних поселень щодо чиновників і службовців підвідомчого йому управління у відносинах з урядовими особами прирівнювалися до прав командира окремого корпусу у мирний час. Компетенція і права начальників поселень щодо чинів, їм підвідомчих, і у відносинах з урядовими особами прирівнювалися до прав військових губернаторів. Начальники поселень зобов'язані були здійснювати контроль за застосуванням законодавства і точним виконанням у поселеннях урядових розпоряджень; управлінням господарською і поліцейською частинами на території своїх округів. Права і обов'язки начальників округів прирівнювалися до прав і обов'язків керівників удільних контор.

Волосні начальники безпосередньо виконували розпорядження окружних начальників і здійснювали контроль за точним і неодмінним виконанням поселенцями повинностей. Вони виконували свої обов'язки і доручення за допомогою особистих наполягань і дій, направляли навіть особисті повідомлення начальникові округу переважно в усній формі, а іноді і в письмовій. Їх компетенція і права визначалися місцевими наказами головного начальника. Їхні обов'язки прирівнювалися до обов'язків голів сільських управ удільного відомства. Волосні начальники мали право призначати депутатів з підготовки слідчих справ.

Обов'язки і повноваження членів сільських управ прирівнювалися до обов'язків посадовців удільного відомства. До компетенції сільських начальників і управ не входили справи з регулювання та управління у сфері лісових відносин.

Положення про формування Південних поселень визначало поліцейський і судовий устрій Південних поселень. Напівроти, які входили до складу поліції, було перейменовано у поліцейські команди [6, с. 41].

Завданням судочинства був захист прав та інтересів поселенців у сфері правових відносин від порушень з боку органів влади, посадових і службових осіб, інших суб'єктів поселення. Спори та суперечки поселенців з господарських і адміністративних питань вирішувалися в адміністративному (місцеві органи влади) чи судовому порядку [9, с. 475]. Волосна управа представляла першу сходинку місцевого суду поселенців. Тут розбиралися і остаточно вирішувалися непорозуміння. Рішення волосної управи виконувалося, якщо воно не було оскаржене у визначеному законом порядку. Начальник округу повторно розглядав справи, які не набрали законної сили, скарги на рішення волосної управи і скарги на посвідчення заповіту. справи по скаргах на рішення окружного начальника розглядалися і остаточно вирішувалися начальником поселення. Скарги на рішення начальника поселення подавали головному начальнику Південних поселень. Рішення головного начальника було остаточною і оскарженню не підлягало. Кримінальні справи про злочини або провини поселенців залежно від обставин справи, кваліфікації злочину, місця його вчинення, суб'єкта злочину розглядалися: 1) місцевими органами влади; 2) земською або міською поліціями, 3) судами загальної юрисдикції. За порушення громадського порядку, недбальство і лінощі у господарстві та сільськогосподарських роботах волосний начальник або управа призначали покарання у вигляді арешту на три дні, грошового штрафу, наряду на роботу для мирських потреб або тілесні покарання. Начальник округу і вищі органи місцевої влади за такі порушення посилювали покарання, зважаючи на ступінь провини: покарання різкими при мирському сході або лише у присутності волосної управи [9, с. 475; 2, арк. 20].

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі проведеного історичного дослідження встановлено, що

Південні поселення заслуговують пильної уваги при вивченні проблем соціальної і військової історії України, історії повсякденності, історії державного устрою. На жаль, деякі науковці вважають за краще лише згадати або зовсім не звертати уваги на особливу групу державних селян у царській Росії періоду розвитку капіталістичного устрою, які були поселені на казенних землях, що належали Міністерству державного майна. У період правління російського імператора Олександра II завершилися процеси реорганізацій військових поселень кавалерії і формування Південних поселень в Україні. Процес формування Південних поселень тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. Південні поселення на території України були необхідним компонентом політики уряду Олександра II у другій половині XIX ст. Визначальною обставиною, яка зумовила в значній мірі практичну реалізацію задуму реформ, стала наявність політичної волі, бажання і готовності діяти в напрямку перетворень імператора Олександра II. До розробки планів реформування військової організаційним були залучені найбільш досвідчені і підготовлені офіцери і генерали. Серед них особливе місце посідав Д. О. Мілютин – найбільший військовий теоретик Російської імперії XIX ст. Значну роль в підготовці реформи зіграли також В. А. Долгоруков, К. К. Ламберт, В. Ф. фон-дер-Лауниц, О. І. Веригін, П. О. Булгаков, а також низка інших представників державної та військової влади. Проблему реформування поселенської системи включає ресурсне забезпечення. Найважливіше значення набуває людський фактор. Тому важливим є підготовка кадрів і правове забезпечення. Виходячи з цього, цей досвід міг би знайти гідне застосування і в даний час.

Література

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 115.
2. ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 114.
3. Добровольский А. М. Основы организации Центрального военного управления в России и важнейших западно-европейских государствах / А. М. Добровольский. – СПб., 1901. – 419 с.

4. Именной указ, объявленный сенату председателем временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений 7 января 1858 года // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. (далее – ПСЗ РИ. II.) – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32597. – С. 1043–1045.

5. О закрытии госпиталей в военных поселениях и об учреждении полковых лазаретов при квартирующими там войсках // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32486. – С. 953–954.

6. Об оставлении управления городами южных поселений на прежнем основании, и о некоторых переменах по Елисаветградской и Уманской полициям // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34073. – С. 41–42.

7. Об упразднении управления Южными поселениями // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1868. – Т. 41. 1866. – Отд. 1. – № 43677. – С. 56–57.

8. Об учреждении (по случаю нового устройства военного поселения кавалерии, переименовываемого с 1858 года Южными поселениями) временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31951. – С. 515–516.

9. Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 471–493.

10. Положение об управлении иррегулярных войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553. – С. 1002–1005.

11. Правила о порядке упразднения Департамента военных поселений Военного министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32555. – С. 1007–1008.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далее – ЦДА Украины у м. Києві). – Ф. 1316. – Оп. 1. – Спр. 4.

13. ЦДА Украины у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 128.

14. ЦДА Украины у м. Києві. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 15473.

15. ЦДА Украины у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112.

16. Штат канцелярии временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32184. – С. 687.

17. Штат канцелярии временного распорядительного комитета

по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. Штаты и таблицы. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32184 а. – С. 263.

18. Штат управления иррегулярных войск при военном министерстве // ПСЗ РИ. II. Штаты и таблицы. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553 а. – С. 505–506.

19. Ячменихин К. М. Военные поселения в России: История социально-экономического эксперимента / К. М. Ячменихин. – Уфа, 1994. – 118 с.

1. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (dali – DAOO). – F. 7. – Op. 1. – Spr. 115.

2. DAOO. – F. 7. – Op. 1. – Spr. 114.

3. Dobvol'skiy A. M. Основы орhанызatsyy Tsentral'noho voennoho upravlenyya v Rossyy y vazhneyshykh zapadno-evropeyskiykh hosudarstvakh / A. M. Dobvol'skiy. – SPb., 1901. – 419 s.

4. Ymennoy ukaz, ob'yavlennoy senatu predsedatelem vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy 7 yanvarya 1858 hoda // Polnoe sobraneye zakonov Rossyyskoy ymperyy. Sobraneye II. (dali – PSZ RY. II.). – SPb., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 32597. – S. 1043–1045.

5. O zaklytuyu hospytaley v voennykh poselenyyakh y ob uchrezhdenyy polkovnykh lazaretov pry kvartyrnyushchykh tam voyskakh // PSZ RY. II. – SPb., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 32486. – S. 953–954.

6. Ob ostavlenyy upravlenyya horodamy yuzhnykh poselenyy na prezhnem osnovanyu, y o nekotorykh peremenakh po Elysavethradskoy y Umanskoй polytsyyam // PSZ RY. II. – SPb., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – # 34073. – S. 41–42.

7. Ob uprazhnenyy upravlenyya Yuzhnyyу poselenyyamy // PSZ RY. II. – SPb., 1868. – Т. 41. 1866. – Отд. 1. – # 43677. – S. 56–57.

8. Ob uchrezhdenyy (po sluchayu novoho ustroystva voennoho poselenyya kavaleryy, pereymenovываемого s 1858 hoda Yuzhnyyу poselenyyamy) vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy // PSZ RY. II. – SPb., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 31951. – S. 515–516.

9. Polozheneye o novom ustroystve voennoho poselenyya kavaleryy // PSZ RY. II. – SPb., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – # 31920. – S. 471–493.

10. Polozhenye ob upravlenyyu yrrhulyarnykh voysk // PSZ RY. II. – SPb., 1857. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32553. – S. 1002–1005.
11. Pravyla o poryadke uprazhnenyya Departamenta voennykh poselenyy Voennoho mynysterstva // PSZ RY. II. – SPb., 1857. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32555. – S. 1007–1008.
12. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyievi (dali – TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi). – F. 1316. – Op. 1. – Spr. 4.
13. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 445. – Op. 1. – Spr. 128.
14. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. 485. – Op. 1. – Spr. 15473.
15. TsDIA Ukrayiny u m. Kyievi. – F. KMF 12. – Op. 1. – Spr. 112.
16. Shtat kantselyaryu vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy // PSZ RY. II. – SPb., 1858. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32184. – S. 687.
17. Shtat kantselyaryu vremennoho rasporyadytel'noho komyteta po ustroystvu Yuzhnykh poselenyy // PSZ RY. II. Shtaty y tabely. – SPb., 1858. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32184 a. – S. 263.
18. Shtat upravlenyya yrrhulyarnykh voysk pry voennom mynysterstve // PSZ RY. II. Shtaty y tabely. – SPb., 1858. – T. 32. 1857. – Otd. 1. – # 32553 a. – S. 505–506.
19. Yachmenykhyn K. M. Voennyye poselenyya v Rossyy: Ystoryya sotsyal'no-ekonomycheskoho eksperymenta / K. M. Yachmenykhyn. – Ufa, 1994. – 118 s.

Рецензент: Солдатенко В.Ф. д.істор.н., професор,
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф.
Кураса НАН України.

24.04.2018

